

СОЦІОЛОГІЯ ВІЙСЬКОВОГО ПОЛОНУ В СУЧАСНИХ ВОЄННО-СОЦІАЛЬНИХ КОНТЕКСТАХ

Полтораков О. Ю.,

кандидат політичних наук,

факультет соціології

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

У загальних суспільних контекстах конфлікто-центрових трансформацій сучасного світоустрою, оцінюваних і осмислюваних передусім у термінах та категоріях «гібридної війни», суттєвих змін зазнають їх значущі суб'єкти й об'єкти, принципи та структури, норми й інститути, правила та прояви. Це, зокрема, стосується практично всього спектра політико-соціальних суб'єктів, соціально-політичних акторів та/або соціальних учасників відповідних суспільних процесів – причому як на макро- так і на мікрорівнях. Практично це проявляється в розмиваннях та переплетіннях, урізноманітненнях комбінацій їхніх відповідних соціальних ролей та похідних соціально-правових статусів. Ці особливості передусім артикулюються щодо такої принципово специфічної соціальної групи, як «військовополонені», та суміжних із нею («заручники» тощо). Такі «мутації» передусім є похідними від «зовнішнього» соціально осмислюваного контексту складної та багато в чому неоднозначної ситуації, пов'язаної з історико-генетичними сутностями таких динамічних ситуацій, як конфлікт на Донбасі, операціоналізований передусім у категоріях антитерористичної операції (АТО) та операції Об'єднаних сил (ООС). Одним із важливих соціально значущих наслідків цього є опосередкована поляризація відповідних соціальних груп, яка являє собою складноструктуровану суміш елементів їх «віктимізації» / «стигматизації» та «героїзації» / «ідеалізації»), а передусім «військовополонених» / «заручників» у суспільній думці та медіадискурсі.

Ключові слова: соціологія, військовий полон, «гібридна війна», соціальний статус.

---

*Буває, в неволі іноді згадаю
Своє стародавнє, шукаю, шукаю,
Щоб чим похвалитись, що й я таки жив,
Що й я таки Бога колось-то хвалив!*

Тарас Шевченко

Постановка проблеми. Як писав класик соціальної філософії Ж.-Ж. Руссо, «війна – це відносини не між людьми, але між державами, і люди стають ворогами випадково, не як людські істоти і навіть не як громадяни, а як солдати» [14]. Одним із досить специфічних структурно-інституційних вимірів таких відносин є військовий полон [4].

Явище військового полону переважно досліджується в його воєнно-історичних [2; 25], політико-правових [3; 10; 25] та медико-психологічних вимірах [8; 10; 11; 13; 24], без належної уваги до його суто соціального наповнення. Уже давно актуалізованою вбачається потреба залучення до дослідження військового полону пізнавальних можливостей соціологічних дисциплін [22], що цілком відповідає загальному тренду розвитку суспільно-наукового пізнання в напрямі поступового переходу від його дисциплінарної структурованості до функціональної проблемності.

Для свого чіткішого позиціонування соціології воєнного полону – як, утім, і будь-якій іншій спеціальній/спеціалізованій соціологічній дисципліні – необхідно насамперед виокремити свій предмет, відповідаючи на ключове питання: на яких соціальних явищах, інститутах або процесах вона акцентуалізується.

Мета статті – проаналізувати явище полону в сучасних воєнно-соціальних контекстах.

Виклад основного матеріалу. Попередньо в сучасній соціології воєнного полону вимальовується досить специфічна епістеміологічна сутність, яка проявляється в тому, що її предметне поле лежить на перетині двох-трьох «класичних» соціологічних дисциплін: воєнної/військової соціології [2; 4; 13], з одного боку, та соціології права/пенітенціарності [1; 10; 22] – з іншого. Міжнародні виміри проблематики (передусім міжнародно-політичний та міжнародно-правовий аспекти), претендуючи на

те, щоби бути принципово значущим контекстним чинником (у термінах війни як передусім міжнародного явища), вносять додаткові навантаження (між)дисциплінарного характеру. Водночас, як і будь-яке соціальне явище, воєнний полон має як своє зовнішнє (об'єктивне) вираження, так і внутрішній (суб'єктивний) зміст.

В основу соціологічного осмислення воєнного полону може бути покладена запропонована видатним соціальним філософом Мішелем Фуко «генетична модель» в'язниці, що розглядається як відповідний соціальний інститут [18]. Для М. Фуко в'язниця – результат і спосіб роботи, що виключає норми, а також засіб боротьби з тим, що визнається сучасним суспільством девіацією та/або аномалією.

Досить специфічною соціальною групою, на яку орієнтовано соціологію воєнного полону, є «військовополонені», відповідна специфічність зумовлена неоднозначністю соціального статусу цієї групи та похідних соціальних ролей її членів/учасників/акторів. Це, зокрема, стосується питань «субкультури полону» як специфічної складової частини «воєнної/військової культури» загалом.

З одного боку, за своїм формальним соціально-правовим статусом вони прирівнені, принаймні умовно, до «класичних» в'язнів (кримінальних злочинців і т.п.), тобто розглядаються в термінах проблемних форм девіантності (порушення суспільних норм та принципів людського буття) [1; 10], щодо яких застосовуються максимально жорсткі форми соціального контролю у вигляді фізичної ізоляції та суміжної мінімізації можливостей соціальної комунікації.

З іншого боку, вони також є носіями як формального міжнародно-правового статусу «комбатантів»/«нонкомбатантів», так і неформальної приналежності до «військового братерства» у його соціально-ціннісному розумінні (інколи навіть корельованого з категорією Beruf, у термінах М. Вебера). Через це зазвичай тією чи іншою мірою навіть на військовополонених поширюються відповідні статусні вимоги та преференції (наприклад, військовополонених офіцерів не можна залучати до примусової праці та ін.)

Не можна також не враховувати, що у професійному військовому дискурсі тематика воєнного полону має дещо табуований характер, а колишні військовополонені опосередковано віктимізуються [Пор.: 2; 3; 4]. Так, ціннісним лейтмотивом участі у війні загалом та бойових діях зокрема виступає дихотомія «перемога або смерть» та її варіації («свобода або смерть», «Україна або смерть» тощо) [2]. На тлі цього сценарні варіанти потрапляння в полон серйозно не розглядаються – як такі, що етично не вкладаються в канон героїчності. «Найгіршим результатом бойових дій для солдата є полон, – артикують проблему військові психологи. – У певних ситуаціях потрапити до рук ворога страшніше за смерть» [13, с. 124].

За своїми зовнішніми, формально-інституційними ознаками воєнний полон за багатьма параметрами збігається з ув'язненням, а табір військовополонених має всі ключові ознаки в'язниці [22]. Водночас принципово значущими – принаймні із соціологічного погляду – є ключові розбіжності.

Із соціально-функціонального погляду базовим цільовим спектром пенітенціарного інституту є передусім превентивні, карально-ізоляційні та трансформаційні (перевиховні) завдання [1; 10]:

- превентивні – у тому сенсі, що загроза потрапити до в'язниці є достатньо значущим та впливовим чинником суспільного контролю та соціального тиску, що виступає запобіжником порушення значущих соціальних норм та принципів суспільного співіснування;

- карально-ізоляційні – у тому сенсі, що: (1) ув'язнення виступає одним із найжорсткіших (а інколи – досить жорстоке, ледь не найжорстокіше, максимально можливе – у випадку пожиттєвого ув'язнення, – поступаючись у цьому сенсі лише смертній карі) видів покарань; (2) примусова ізоляція злочинця виступає, зокрема, запобіжником від рецидивів соціально небезпечної діяльності та/або соціально-девіантної поведінки;

- трансформаційні (перевиховні) та/або реабілітаційні – у тому сенсі, що ув'язнення виступає як відносно «зручне» середовище для застосування інструментів і механізмів «(пере)виховання» у термінах перспектив зміни ціннісних орієнтирів та похідних діяльнісних настанов.

Екстраполюючи цю цільову структуру пенітенціарної системи на явище воєнного полону, не можна не зазначити принципові характеристики останнього.

По-перше, воєнний полон практично зовсім не є орієнтованим на реалізацію превентивних завдань – загроза потрапляння до ворога в полон не є достатньо соціально значущою для суспільства, що перебуває в тому чи іншому стані війни [26; 27] як збройного протистояння.

По-друге, якщо у «класичній» пенітенціарній системі [1] каральна функція є провідною, а ізоляційна – радше допоміжною [10], то у випадку воєнного полону пріоритети мають зворотний характер – ізоляційна функція виступає основною, провідною, найзначущішою, а каральна – лише допоміжною, фоною. Це пояснюється передусім тим, що військовополонені апріорно залишаються не тільки громадянами своєї держави, але й її військовослужбовцями – тобто навіть у полоні на них поширюються відповідні вимоги щодо виконання обов'язків, зумовлених громадянством та військовою присягою.

Трансформаційні (перевиховні) та/або реабілітаційні – у випадку воєнного полону ці функції є різноспрямованими, зважаючи на суб'єктність їх застосування: «ворожі» актори прагнуть піддати військовополонених своєму трансформаційному (!) впливу в соціально-ідеологічному напрямі, тоді як «свої» актори прагнуть зберегти базові ціннісно-ідеологічні настанови військовополонених, а реабілітаційні дії щодо них зазвичай починають активно впроваджуватися лише після повернення цих військовослужбовців із полону.

Воєнний полон у сучасних умовах «гібридної війни»: соціальна специфіка

Напочатку XXI ст. характерна для доби модерну класична «тринітарна» модель війни (артикульована передусім у працях класика сучасної полемології К. фон Клаузевіца) принципово змінюється – трансформується не тільки за зовнішніми формами, але також за своїми внутрішніми, сутнісними характеристиками.

Цей – багато в чому перехідний, трансформаційний – процес у науково-аналітичній думці оцінюється, описується й осмислюється в парадигмі «гібридності» [12; 15; 20]. У науково-академічній спільноті концепт гібридної війни одними з перших розпочали використовувати представники конструкторської традиції суспільствознавства [19, с. 255], поступово поширивши його до використання іншими суміжними школами.

У книзі американського суспільствознавця Руперта Сміта «Ефективність сили: мистецтво війни в сучасному світі» (2008 р.) [27] аргументується, що війна припиняє розглядатися як зіткнення двох держав, а перетворюється на переплетення найрізноманітніших конфліктів, включаючи зіткнення держави з терористичними мережами, інсургентами, іррегулярними формуваннями [27, с. 3–28]. У цьому контексті особливістю такої війни, на думку німецького професора Г. Мюнклера, є «постгероїчний» менталітет, за яким «героїчна війна» та жертвування життям більше не є ідеалом [26].

Опосередкованим наслідком цього є складна суміш соціально оцінювальних трендів одночасної «героїзації» та «віктимізації» / «стигматизації» окремих груп (сегментів) сучасної глобальної «гібридної війни» в її локальних проявах. Яскравим прикладом вбачється медіасоціальний дискурс щодо посттравматичного стресового розладу (далі – ПТСР) [8; 11; 24], що є психологічним явищем зі значущими соціально-психологічними наслідками та їхніми соціальними похідними [3; 16; 24]. Останні, як свідчать численні дослідження (передусім світова статистика), реально діагностуються у 15–30% ветеранів [8; 11; 24], але в Україні суспільною думкою маніпулятивно «поширюється» на сумнозвісні 93% учасників антитерористичної операції (далі – АТО) та операції Об'єднаних сил (далі – ООС), а також учасників бойових дій (далі – УБД).

Принциповою суспільно значущою характеристикою сучасної «гібридної війни» є неоднозначність її міжнародно-правового статусу та суміжна неоднозначність статусів її ключових учасників (суб'єктів і акторів). Як рефлексував знаний сучасний полемолог М. ван Кревельд, «нетринітарні види війн, відомі під загальною назвою «конфлікти низької інтенсивності», знищують традиційне розмежування між армією та населенням» [7, с. 119].

Нині зазвичай навіть досить активні бойові дії ведуться в умовах формального режиму «дружби та добросусідства», що спирається на серйозну міжнародно-договірну базу, формальну наявність дипломатичних відносин, діяльність консульських установ, певну масштабність економіко-торговельних та ін. взаємин [15]. У цих умовах також поступово слабшають межі та можливості соціально-інформаційної ізоляції військовополонених, опосередковано зростають можливості їх соціальної комунікації – через перспективи застосування відносно нових її каналів.

У результаті суттєвих неоднозначностей та суперечностей набувають соціального сприйняття такі явища, як конфлікт на українському Донбасі, у Сирії тощо, а також суспільно-ідеологічне позиціонування ключових суб'єктів і акторів (учасників) подій у цих регіонах (передусім ключових «локусах» воєнних дій). Так, конфлікт на Донбасі навіть профільні дослідники [9] розглядають крізь призму його розуміння в термінах: (1) насамперед внутрішнього конфлікту (у термінах протистояння регіональних еліт і т.п.); (2) прояву загальносвітової «гібридної війни» [15]; (3) комбінації елементів внутрішнього конфлікту та загальної війни – з похідним визначенням різного ступеня пропорційності домінування (3.1) «внутрішніх» та (3.2.) «зовнішніх» чинників і елементів [12]. У політико-правову площину дана проблема екстраполюється, концентруючись передусім довкола нормативно-правового статусу «конфлікту на Донбасі» – АТО й ООС тощо, соціально-правового статусу його учасників («учасники АТО», «учасники бойових дій», «ветерани війни» і т. ін.) [3; 16] – із соціально-економічними й економіко-фінансовими (питання пільг та ін.) і похідними останнього. Наприклад, чинна Інструкція про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних силах України (2017 р.), надаючи поняття «військовополонений» (п. 8) та включаючи до цього статусу партизанів (п. 45), виключає із цієї категорії шпигунів та найманців (п. 58); вона також вводить категорію «жертви збройного конфлікту» (п. 18).

Однією із ключових похідних особливостей сучасної «гібридної війни» вбачається також те, що в її контексті поступово розмиваються соціально-статусні та похідні межі між «військовополоненими»

та «інтернованими», «комбатантами» та «нонкомбатантами», «добровольцями» та «найманцями», «правоохоронцями» та «бандформуваннями», «мігрантами» та «біженцями» тощо. Поступово розвивається також соціально-правовий та нормативно-правовий статус «військовополоненого». У термінах «гібридності» виникає складна політико-правова суміш («мутація») статусів «військовополоненого», «в'язня», «заручника» та суміжних із ними. Свого часу З. Бауман увів у суспільствознавчий дискурс поняття «людські відходи» [23], саме в такому контексті відбувається соціально-статусне функціонування таких ключових акторів «гібридної війни», як військовополонені.

Так, зокрема, під час проведення воєнно-політичної кампанії в Іраку, Сполучені Штати Америки та їхні союзники структурували полонених на три групи: цивільні особи, військовополонені вояки та бойовики незаконних формувань. Але через зрозумілі обставини ця диференціація мала багато в чому зовнішній, умовний характер.

Висновки. У загальних суспільних контекстах конфлікто-центрових трансформацій сучасного світоустрою, оцінюваних і осмислюваних насамперед у термінах і категоріях «гібридної війни», суттєвих змін зазнають їх значущі суб'єкти й об'єкти, принципи та структури, норми й інститути, правила і прояви. Це, зокрема, стосується практичного всього спектра політико-соціальних суб'єктів, соціально-політичних акторів та/або соціальних учасників відповідних суспільних процесів – причому як на макро- так і на мікрорівнях. Практично це проявляється в розмиваннях та переплетіннях, урізноманітненнях комбінацій їхніх відповідних соціальних ролей і похідних соціально-правових статусів. Ці особливості передусім артикулюються щодо такої принципово специфічної соціальної групи, як «військовополонені», та суміжних із нею («заручники» тощо). Такі «мутації» передусім є похідними від «зовнішнього» соціально осмислюваного контексту складної та багато в чому неоднозначної ситуації, пов'язаної з історико-генетичними сутностями таких динамічних ситуацій, як конфлікт на Донбасі, операціоналізований передусім у категоріях антитерористичної операції (АТО) та операції Об'єднаних сил (ООС). Одним із важливих соціально значущих наслідків цього є опосередкована поляризація відповідних соціальних груп (яка являє собою складноструктуровану суміш елементів їх «віктимізації»/«стигматизації» та «героїзації»/«ідеалізації»), а передусім «військовополонених»/«заручників» у суспільній думці та медіадискурсі.

Poltorakov O. Sociology of military captivity in the modern military and social contexts

General social contexts of the conflict-centered transformations of the modern world order are evaluated and conceived first and foremost in terms and categories of “hybrid warfare”. Their most significant subjects and objects, principles and structures, norms and institutions, rules and manifestations undergo significant changes. This applies in particular to practically the entire spectrum of political and social subjects and/or socio-political actors in relevant social processes, both at the macro and micro levels. In practice, this is manifested in the blurring and intertwining, the diversity of combinations of their respective social roles and derived socio-legal statuses. These features are, first of all, articulated on fundamentally specific social group as “prisoners of war” and related to it (“hostages”, etc.). Such “mutations” are primarily derived from the “external” socially-meaningful context of a complex and largely ambiguous situation related to the historical-genetic nature of such dynamic situations as the Donbas conflict, operationalized primarily in the categories “Anti-terrorist operation” (ATO), “Joint Forces Operations” (JFO). One of the most important socially significant consequences of this to be some indirect polarization of the respective social groups (which is a complex structured mix of elements of their “victimization” / “stigmatization” and/or “heroization” / “idealization”), and above all “prisoners of war” / “hostages” in public opinion and media discourses.

Key words: sociology, prisoner of war, “hybrid war”, social status.

Література:

1. Алферов Ю. Пенитенциарная социология и перевоспитание осужденных : монография. Домодедово : РИПК МВД РФ, 1994.
2. Андрианов П. Победная слава и позор плена. Одесса, 1916.
3. Буряк О., Гіневський М., Катеруша Г. Військовий синдром «АТО»: актуальність та шляхи вирішення на державному рівні. *Збірник наукових праць Харківського університету Повітряних Сил*. 2015. Вип. 2. С. 176–181.
4. Жуков В., Федякина Л. Плен: социология бесправия : монография / под ред. В. Жукова. Москва : ВИПО, 2018.

5. Калдор М. Новые и старые войны: организованное насилие в глобальную эпоху. Москва : Изд-во Института Гайдара, 2015.
6. Кобза В. Незламні. Спогади полонених. *Військо України*. 2015. № 09 (179). С. 12–17.
7. Кревельд М. ван. Трансформация войны. Москва : Альпина Бизнес Букс, 2005.
8. Матяш М., Худенко Л. Український синдром: особливості посттравматичного стресового розладу в учасників антитерористичної операції. *Український медичний часопис*. 2014. № 6. С. 124–127.
9. Мацієвський Ю. Внутрішній конфлікт чи прихована агресія: академічна дискусія і експертні оцінки війни на Донбасі. *Політичне життя*. 2019. № 2. С. 55–68.
10. Бандурка А., Денисова Т., Трубников В. Общая теория социальной адаптации освобожденных от отбывания наказания (правовой и социально-психологический анализ уголовно-исполнительной политики по реабилитации осужденных). Харьков ; Запорожье : НУВД ; ЗГУ, 2002.
11. Підчасов Є., Ломакін Г. Аналіз соціально-психологічних проявів ПТСР в осіб, які брали участь у бойових діях. *Проблеми екстремальної та кризової психології*. 2011. Вип. 10 С. 86–98.
12. Полтораков О. Гібридна війна в контексті асиметричного світоустрою. *Гілея : науковий вісник : збірник наукових праць*. 2015. № 100. С. 258–260.
13. Психологія бою: діяльність командира підрозділу щодо підтримання морально-психологічного стану особового складу в ході бойових дій : навчально-методичний посібник / А. Романишин та ін. Львів : НАСВ, 2015.
14. Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре. Трактаты. Москва : Канон-пресс ; Кучково поле, 1998.
15. Світова гібридна війна: український фронт / за заг. ред. В. Горбуліна. Київ : НІСД, 2017.
16. Суший О. Проблема колективної травми в українському соціумі та пошук стратегій її опанування. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України*. 2014. № 6 (74). С. 18–32.
17. Татицинова Т. Социальная реадaptация бывших заключенных. *Социологические исследования*. 1993. № 3. С. 50–54.
18. Фуко М. Надзирать и наказывать. Рождение тюрьмы. Москва : Ad Marginem, 1999.
19. Цыганков П. «Гибридная война»: политический дискурс и международная практика. *Вестник Московского университета. Серия 18 «Социология и политология»*. 2015. № 4. С. 253–258.
20. Цыганков П. «Гибридные войны»: понятие, интерпретации и реальность. *«Гибридные войны» в хаотизирующемся мире XXI века / под ред. П. Цыганкова*. Москва : Издательство Московского университета, 2015. С. 32–42.
21. Шульц О. «Приватизация» насилия и информационная война в XXI веке. *Московский журнал международного права*. 2003. № 4 (52). С. 178–193.
22. Adler H. Ideas Toward a Sociology of the Concentration Camp. *American Journal of Sociology*. Mar., 1958. Vol. 63. № 5. P. 513–522.
23. Bauman Z. Wasted Lives: Modernity and Its Outcasts. Cambridge, UK : Polity Press, 2003.
24. Friedman M., Schnurr P., McDonagh-Coyle A. Post-traumatic stress disorder in the military veteran. *Psychiatric Clinics of North America*. 1994. Vol. 17. № 2. P. 265–277.
25. Keating S. Prisoners of Hope: Exploiting the POW/MIA Myth in America. Random House, 1994.
26. Münkler H. Die neuen Kriege. Rowohlt, Reinbek, 2002.
27. Smith R. The Utility of Force: The Art of War in the Modern World. New York, 2008.